

Pálfy Miklós

A POLISZÉMIA ÉS A HOMONIMIA SZÓTÁRI KÉRDÉSEIRŐL
A FRANCIA ÉS A MAGYAR NYELVBEN

1. Kétnyelvű, ezen belül francia-magyar /és magyar-francia/ szótárainkkal szemben sok kritikai megjegyzés hangzik el - ezek két fő csoportra oszthatók:

a/ a szótárak nem vagy alig tartalmaznak grammatikai referenciákat;¹

b/ a szótárak nem /ro/prezentálják a szókészlet fő szerveződési elveit.

A jelen exposé-ban az utóbbi észrevételt alátámasztó néhány szójelentéstani kérdést vizsgálunk.

2. Francia-magyar és magyar-francia szótáraink a szavak idegen nyelvi megfelelőit - ha több is van - tisztázatlan elvek szerint adják meg, s a szótár használója többnyire a saját - és sokszor téves - intuíciója alapján "választ" az ömlesztett szóanyag szinonimiái közül.

Mint a szócikkek /fr. "entrée"/ szerkesztéséből látszik, francia szótárainkban gyakran tisztázatlan a polyszémia és a homonímia kérdése is.

A továbbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a polyszémia és a homonímia kérdésében való döntéshez épp a kétnyelvű szótárakban segítségül hívható a szinonímia jelensége, s hogy a polyszémia és a homonímia szükségszerűen másképp jelenik meg egy kétnyelvű szótárban, mint az egy-

nyelvű értelmező szótárakban.

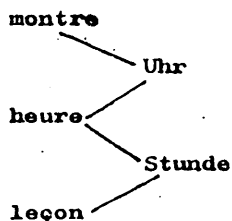
3. Mint KAHLMANN² megállapítja, a szinonimia nem szimmetrikus jelenség. Ha egy szinonimaszótárban A szó szinonimájaként találjuk B-t, nem szükségszerű, hogy fordítva is megtaláljuk: B szinonimájaként A-t. Ezekben a szótárakban a szinonimák háromféleképpen jelennek meg: címszóként; címszóként és ugyanakkor más szócikkben megadott szinonimaként; a végül csak szócikken belüli szinonimaként. Ennek az aszimmetriának az az oka, hogy a jelentéstartományok csak részben esnek egybe.

Erről BENCZÉDY, FÁDIÁN, RÁCZ és VELCSOV a következőket mondja /535. old./, KÁROLY S. összefoglalása alapján:³ "Az egyes nyelvek jellemzéséhez ... az egyes szavak jelentésstruktúrájának jellegzetesebb sajátosságai, általános vonásai is hozzátartoznak. A jelentéskiterjedés egyszerű összehasonlítására olyan szavak vehetők alapul, amelyeknek a legszélesebb a polyszemiájuk.

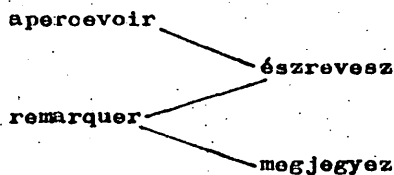
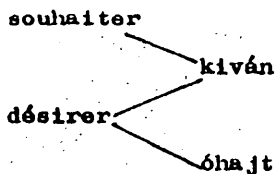
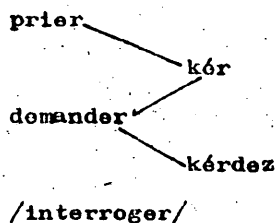
A magyar óra szó és néhány idegen nyelvi megfelelője a következő sémában ábrázolható, mutatva a jelentésstruktúra terjedelmének a különbségét:"

	eszköz	időpont	időtartam	tanítási időtartam
magyar	óra	óra	óra	óra
német	Uhr	Uhr	Stunde	Stunde
francia	montre	heure	heure	leçon

Az itt szereplő francia és német szavak összefüggése pl. a következő sémával is ábrázolható:

A poliszémia és a szinonímia összefüggése tehát nemcsak egy nyelven belül, hanem két nyelv párhuzamba állításával, kontrasztív eljárásokkal is megragadható.⁴ Francia és magyar példákkal:

Természetesen ezek az ábrák elnagyoltak. Célunk nem is az, hogy a különböző jelentések közötti viszonyokat differenciáltan mutassuk be, hanem az, hogy a kontrasztív

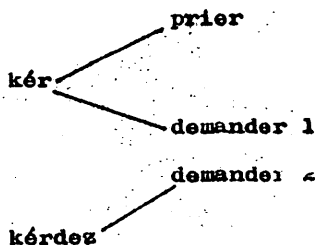
szempont/ok/ lehetséges érvényesítéséből levonjuk a lexicográfiai tanulságokat.

A poliszémia és a homonímia megkülönböztetésében a különböző egynyelvű francia szótárak nem egységesek.

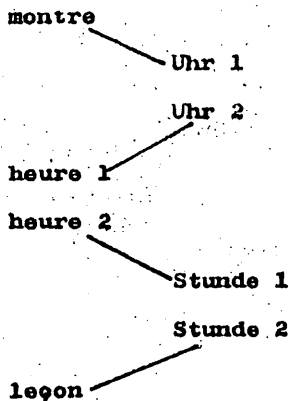
Pé. a plan főnevet a LEXIS öt címszóban mutatja be /öt homonimiáról van szó/, ugyanezt a főnevet a BORDAS két címszóban prezentálja, ezeken belül kettő, ill. három jelentéssel. Ugyanez látható a PETIT ROBERT-ben is, azaz a különbséggel, hogy a két szó poliszémiája /az egyes jelentések elkülönítése/ eltér a BORDAS-ban találhatóától.

A poliszémia és a homonímia megkülönböztetéséhez a kétnyelvű szótárakban a szinonímia jelensége hívható segítségül. Kiindulásul - mint az előbbi példák mutatják - az a megfigyelés szolgál, hogy egy nyelv különböző szavainak egy-egy rokon jelentése egy másik nyelvben egyetlen szóval fejezhető ki, illetve: egy szó különböző jelentései más nyelvekben külön szavakkal juthatnak kifejezésre a kontextusnak megfelelően. Feltételezésünk szerint: ha A nyelv $x_1 \dots x_n$ szavainak B nyelvben y szó felel meg, akkor $x_1 \dots x_n$ szinonimiája esetén y poliszémijáról, az $x_1 \dots x_n$ szavak közötti szinonímia hiányában pedig $y_1 \dots y_n$ homonimákról beszélhetünk. Az egyik előző sémán bemutatva: prier és demander szinonim kapcsolatban állnak, mivel létezik olyan kontextus, amelyben felcserélhetők. Ez azt jelenti, hogy a kér ige francia szempontból több jelentésű.

Ugyanakkor a magyar kér és kérdez szinonimiája igen kérdéses: nehéz elképzelni olyan mesterkéletlen kontextust, amelyben feloszerélhetők volnának. Ez azt jelenti, hogy magyar szempontból a franciában meg kell különböztetni egy homonim demandeur 1 és demandeur 2 párt:

Hasonlóan alakul az előzőekben bemutatott francia és német szavak összefüggése is:

Azt persze egy francia nehezen fogja elfogadni, hogy két demandeur és heure szó létezik, ui. számára a jelentésbeli különbözés egyáltalán nem nyilvánvaló.

Nyilvánvaló ugyanakkor az, hogy másféle poliszémia az, amelyben egy szó idegen nyelvi megfelelői szinonimák, s megint más az, amikor az idegen nyelvi megfelelők között szinonimiáról nem beszélhetünk.⁵ A kérdés csak az, hogy ez utóbbi eset a homonimiától szinkron elvek alapján hogyan választható el.

Véleményem szerint ezen a ponton figyelembe kell venni a formai szempontokat, így pl. a szóképzési paradigmákat. Tehát ha x szó $y_1 \dots y_n$ idegen nyelvi megfelelői között nincs szinonimia, felmerül a kérdés, hogy x szó milyen szóképzési sajátosságokat mutat. Ha különböző, vagy eltérő szóképzési paradigmákba tartozik, akkor $x_1 \dots x_n$ homonimákat kell megkülönböztetnünk, elsősorban a szótár használatából fakadó didaktikai szempontok miatt; azonos szóképzési paradigma esetén x szó több jelentésű.

Igy pl. indokolt volna - a magyar-francia és francia-magyar szótárakban - demander 1 / = kér / és demander 2 külön címszóként való feltüntetése, hiszen a demande / s ugyanúgy a demandeur / főnév csak demander 1-hez kapcsolódik. Ugyanakkor heure 1 és heure 2 homonimaként való kezelése fölösleges, mivel pl. az horaire melléknév mind az időpont-, mind az időtartam-jelentésű heure főnévhez kapcsolódik; az heure szóikken belüli tagolásra viszont szükség van.

Egyáltalán nincs szükség a szóikken belüli tagolásra, ha egy szó több idegen nyelvi megfelelője szinonimiát mutat.

Az előzőekhez hasonlóan formális distinkciót jelent annak a figyelembe vétele, hogy egy szó különböző vonzati struktúrákkal jelenik meg; ennek a kifejtésére más alkalommal szeretnék sort keríteni.

J e g y z e t e k

- 1 A grammatikai referenciára nézve mérvadó lehet:
A.S. Hornby: Oxford Advanced Learner's Dictionary, xvii-xxvii., Oxford University Press, 1974.
A.S. Hornby: Guide Patterns and Usage in English /Second Edition/, Oxford University Press, 1975.
P. Le Goffic - N. Combe McBride: Les constructions fondamentales du français, Hachette/Larousse, 1975.
- 2 Kahlmann, A.: La symétrie des relations dans un dictionnaire de synonymes, in: Le Français Moderne 46/3/1978/ pp. 250-255.
- 3 Benozédy I. - Fábrián P. - Rácz E. - Velocsov M.: A mai magyar nyelv, Budapest, 1976.
- 4 Vö.: L. Hjelmslev: Essais linguistiques. Pour une sémantique structurale /1957/, in: Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, vol. XII. /pp. 102-105 et 109-112/. Copenhague, Naturmetodens Sproginstitut Nordisk Sprog- og Kulturforlag, 1959.
- 5 Erre a következtetésre jut Gentilhomme, Y. és Tabory is a gépi fordítás problémáinak elemzése során: Le problème des vraies polysémies et la méthode du paramètre contextuel, in: La Traduction Automatique 1 /1961/ pp. 12-17.: "Nous dirons qu'il y a polysémie faible si l'ensemble des traductions possibles se compose des synonymes d'un mot, avec, naturellement, des différences de nuance. Sinon, nous dirons qu'il y a polysémie vraie." /p.9./ Ez utóbbin gyakran a homonimiát értik.